

BEVEZETÉS

ARISZTIDÉSZ APOLÓGIÁJÁHOZ

Arisztidész Apológiáját Hadriánusznak nyújtotta át – Euszebiosz szerint (Egyháztörténelem, IV, 3, 3) –, és kortársa volt Quadratus athéni püspöknek (Hieronymus, Ep. 70, 4). Szent Jeromos megítélése szerint igen kiváló rétor volt Arisztidész. Mivel az Apológia felirata nem tekinthető eredeti szövegnek, ezért a datáláshoz két lehetőség van: ha Hadriánusznak nyújtotta át, akkor ez 125–126-ban történnhetett, amikor a császár Athénben tartózkodott, s beavattatta magát az eleusiszi misztériumokba. Ha viszont a címzett Antoninus Pius, akkor valamivel később, 140 körül írhatta művét.

Az Apológia számos gondolata egyezik a Didakhé és a Diognétoszhoz írt levél részleteivel. A VII. század után Arisztidész írása ismeretlenné vált a patrisztikus irodalomban, nyoma veszett. A mechtaristák Velencében 1878-ban adták ki az Apológia egyik örmény töredékét és egy homiliát a jobb latorról „S. Aristidis philosophi Atheniensis sermones duo” címmel. Ennek latin szövege jelent meg javított kiadásban J. B. Pitra *Analecta Sacra* IV. (Paris, 1883)-ban. F. C. Conybeare egy XI. századi, Edsmiatzinban felfedezett kódexből ismét kiadta az örmény töredéket és a homiliát 1891-ben (*Texts and Studies*, I, 1, 29–34). Ez a töredék lényegében megegyezett a velencei kiadásban található töredék szövegével, így elismerték Arisztidész Apológiája részletének, a homília azonban nem bizonyult hitelesnek.

Végül a Sínai hegyi Szent Katalin kolostor könyvtárában J. R. Harris megtalálta az Apológia szír nyelvű kéziratát 1889-ben. A kódex a VI-VII. században készült, a fordítás azonban jóval korábban, a IV. században. A szír szöveg alapján J. A. Robinson azonosította a Damaszkuszi Szent Jánosnak tulajdonított Barlaam és Joasaph regényben található görög szövegrészeket (megtalálható: PG 96; 858–1240, cap. 26–27). A szír szöveg, függelékben a görög töredékekkel 1893-ban jelent meg: *The Apology of Aristides on Behalf of the Christians from a syriac MS preserved on Mount Sinai*, edited with an Introduction and Translation by J. R. Harris. With an Appendix containing the main Portion of the original Greek Text by J. A. Robinson, *Texts and Studies*, I, 1, 2. ed., Cambridge, 1893. Az Apológia még további görög részleteit lehetett azonosítani papirusz-töredékek alapján: az 5,3-at és 6,1-et (Ox. Pap. XV, 1922, n. 1778); a 15,3-at és a 15,5–16,1-ig terjedő részt.

Noha a műnek jelentős része immár rendelkezésünkre áll, a kutatók mégis annak teljes szír szövegét részesítik előnyben, ezért egymás mellett mindkét változatot közöljük. A szír szöveg fordítása J. R. Harris kiadása alapján készült, a görög töredékek fordításához D. R. Bueno, *Padres Apologistas Griegos* (s. II.), Biblioteca de Autores Cristianos, 116 Madrid, 1954 kötetét használtuk.

ARISZTIDÉSZ FILOZÓFUS APOLÓGIÁJA

A görög töredékek szerint

I.1. Király, én Isten gondviselése² folytán jöttem erre a világra, és szemléltem az eget, a földet, a tengert, a Napot, a Holdat, a többi csillagot, s megcsodáltam rendjüket. 2. Miután láttam, hogy a világot és mindent, ami benne van, a szükségszerűség mozgatja, megértettem, hogy aki mozgatja és fenntartja, az az Isten.

A szír szöveg szerinti

Íme az apológia, amelyet Arisztidész, a filozófus nyújtott be Hadrianus császárnak, az istenfélelem védelmében.

A teljhatalmú Titus Hadrianus Antonínus császárnak, aki tiszteletre méltó és kegyes, Markianosz Arisztidésztől, az athéni filozófustól.¹

I. Isten kegyelméből jöttem én erre a világra – ó király! Miután szemügyre vettem az eget, a földet, a tengereket, és megfigyeltem a Napot és a teremtés többi részét, elámultam a világ szépségén. S észrevettem, hogy ezt a világot és mindazt, ami ebben van, egy másik világ ereje mozgatja. Megértettem, hogy az, aki mozgatja az egeket: az Isten, aki el van rejtve bennük és el van fátyolozva általuk. Az pedig nyilvánvaló, hogy a mozgó erő-

sebb annál, amit mozgat. Akinek a mindenség mozgatása birtokában van, – azal kapcsolatban az olyan kutatásról, mely az ő létmódját szeretné kideríteni, nekem az a véleményem: nem kutatható Ő lényegét tekintve! Hiábavaló erőfeszítés továbbá számomra az is, hogy kifejtsem kormányzásának igaz voltát, hiszen nem vagyok képes fölfogni azt egészen. Sőt, nincs is ember, aki azt mindenestül felfogná. Azt mondom mégis a világnak erről a mozgatójáról, hogy ő a mindenség Istene, aki mindent az emberért teremtett. Számomra ésszerűnek tűnik ez, hiszen azt jelenti: félnünk kell az Istent, s nem szabad elnyomni az embert.

Azt magát mondom Istennek, aki a mindenséget összerendezte és uralkodik fölötte, akinek nincs kezdete és örök, halhatatlan és nem szorul semmire, mentes minden túlzástól és hiánytól, haragtól és feledéstől, tudatlanságtól és a többi ilyen dologtól. Nincs

Azt mondom tehát, hogy Isten nem születik, nem teremtetik, egy öröktől fogva fennálló természet kezdet és vég nélkül, halhatatlan, tökéletes és felfoghatatlan. Amikor azt mondom, hogy „tökéletes”, ez azt jelenti: nincs benne semmi hiba, s nincs szüksége semmire, de

szüksége égő- és italáldozatra, a látható dolgok közül semmire, ellenben minden órá szorul.³

Órá mindennek szüksége van. Amikor pedig azt mondom, „kezdetnélküli”, ez arra utal, hogy minden olyan dolognak, melynek kezdete van, annak vége is van, s aminek vége van, annak véget is lehet vetni. Nincs neve, mert aminek neve van, az rokon a teremtetett dolgokkal. Nincs formája és nem részekből épül föl, hiszen az, aminek alkotórészei vannak, az a létrehozott dolgokkal rokon. Nem hímnemű és nem is nőnemű.⁴ Nem az egek tartják fenn őt, hanem ő tartja fenn az egeket, minden láthatót és láthatatlant. Ellensége nincs, mert nincs senki nála hatalmasabb. Nem ismer haragot és felháborodást, mert nincs semmi olyan, ami képes lenne neki ellenszegülni. A tévedés és feledékenység természeténél fogva hiányzik belőle, hiszen Ő maga tökéletes bölcsesség és a teljes megértés, és benne áll fenn szilárdan minden, ami létezik. Nem kíván étel- és italáldozatot, sőt egyáltalán semmit a látható dolgok kö-

I. Miután ezeket mondtam Istenről, amennyire nekem lehetséges beszélnem róla, térjünk át az emberi nemre is, hogy lássuk, abból kik részesednek az igazságban és kik a tévedésben? Számunkra- ó király! -, nyilvánvaló, hogy háromféle ember^s van a világon, közöttük azok is, akik az átalatok isteneknek nevezett lényeket tisztelik, valamint a zsidók és a keresztények. A sok istent tisztelők ismét három csoportra oszlanak, a káldeusokra, a görögökre, és az egyiptomiakra. Ezek a többi nép irányítói és tanítói lettek a sokféle néven nevezett istenek szolgálatában és tisztelésében.

zül, senkire nem szorul rá semmiben, de őrá szorul minden lény.

II. Mivel tehát Istenről beszéltünk már neked – amennyire fejtegetésünk elérheti Őt –, forduljunk most az emberi nemhez, hogy megtudjuk, belőle kik részesei annak az igazságnak, amelyről szóltunk, s kik tévelyegnek attól távol?

Nyilvánvalóan tudod – ó király! –, hogy négy osztályba sorolhatók az emberek ebben a világban: barbárok, görögök, zsidók és keresztények.

Ami a barbárokat illeti, ők Kronoszra, Rheára és más istenekre vezetik vissza vallásuk eredetét. A görögök az elsők között tartják számon Helenoszt, akitől azt tartják, hogy Zeuszról származik. Helenosztól fogantatott Aiolosz és Xuthosz. Mások Inakhosztól és Phoróneusztól származtak. Az elsők közé számítják még az egyiptomi Danaoszt, Kadmoszt és Dionüszoszt. A zsidó fajúak eredetét Ábrahámra vezetik vissza, aki Izsákot nemzet-

te, Izsáktól pedig Jákob született. Ő tizenkét fiút nemzett, akik Szíriából kivándoroltak Egyiptomba. Ott a „héber népe” elnevezést kapták attól, aki törvényeiket megszabta. Végülis zsidóknak nevezték őket. A keresztények Jézusra, a Messiásra vezetik vissza vallásuk eredetét. A legmagasztosabb Isten Fiának nevezik. Azt mondják, hogy Isten lejött az égből, egy zsidó szűztől testet vett fel és húsba öltözött, s hogy Isten Fia az ember leányában lakozott. Ezt az „Örömhír” tanítja így, melyet egy rövid idő óta felolvasnak egymás között, és amelyet buzgón hirdetnek. Ha majd Te is beleolvasol, érezni fogod az erőt, mely benne lakozik. Ez a Jézus tehát a zsidó népből született, s tizenkét tanítványa volt, hogy üdvgondozása⁷ a maga idejében beteljesülhessék. Őt magát a zsidók átszúrták, meghalt és eltemették, de azt mondják, hogy három nap múlva föltámadt és fölment a mennybe. A tizenkét tanítvány pedig szét-

széledt a világ ismert részeibe, tökéletes alázattal és becsületesen hirdette az ő nagyságát, s ennél fogva azokat is, akik ma hisznek az „örömhírben”, keresztényeknek nevezik, s ezek igen híresek. Négy osztálya van tehát az embereknek, – mint már fentebb is mondtam: barbárok, görögök zsidók és keresztények. A szél Istennek szolgál, a tűz az angyaloknak, a vizek a démonoknak engedelmeskednek, a föld pedig az emberek fiainak akaratát teljesíti.⁸

III.1. Lássuk tehát, ezek közül kiknek van igazuk, kik tévednek. 2. A kál-deusok nem ismervén Istent, az elemek nyomán eltévelyedtek, az őket teremtő helyett a teremtest kezdték tisztelni; isteneiknek alakot is adtak, az ég és a föld, a tenger képeinek nevezték azokat, a Napnak, a Holdnak és a többi elemnek is, a csillagoknak szintén, s templomaikba zárva tisztelték az isteneiknek nevezetteket, őrzik is őket rendíthetetlenül, nehogy

III. Kezdjük tehát a barbárokkal, majd vegyük sorra a népeket rendben egymás után, hogy megtudjuk, melyikük van Isten igaz ismeretének birtokában, s melyikük téved?

A barbárok – mivel nem ismerték fel Istent – eltévelyedtek az elemek között, és a teremtet dolgokat kezdték tisztelni azok Teremtője helyett⁹. Ily módon ércbálványokat készítettek, és ezeket szentélyekbe zárták. Hódoltak előttük, s állandóan gondosan őrzik őket,

tolvajok prédájává legyenek¹⁰, és nem értették meg, hogy aki őriz, az nagyobb az őrzöttnél, az alkotó nagyobb az alkotásnál. Ha pedig isteneik képtelenek megmenteni magukat, hogyan adhatnának üdvösséget másoknak?¹¹ Nagyot tévedtek a káldeusok akkor, amikor holt és haszontalan bálványokat tiszteltek. 3. Csodálkozás fog el – ó király! –, hogy az úgynevezett filozófusok¹² egyáltalán nem fogták fel, ezek mind romlandó elemek! Ha pedig romlandó elemek és a sors alattvalói, hogyan lehetnének istenek? Ha pedig az elemek nem istenek, hogy lehetnének istenek a bálványszobrok, melyek azok tiszteletére jöttek létre?

nehogy a tolvajok ellop-hassák isteneiket. A barbárok nem ismerték fel, hogy minden őrző nagyobb annál, amit őriz, s hogy minden alkotó hatalmasabb annál, amit alkot. Ha tehát isteneik túl gyengék ahhoz, hogy saját biztonságukról gondoskodjanak, hogyan lennének képesek hát arra, hogy az emberekre vigyázzanak? Következésképpen igen nagy tévedésbe estek a barbárok, hiszen élettelen ábrázolásokat imádtak, melyek semmit sem tudnak megtenni nekik.

Légjobban – ó király! – filozófusaik miatt csodálkozom az elmondottakon, mivel ők maguk is eltévelyedtek és isteneknek nevezték azokat a bálványokat, melyeket az elemek tiszteletének céljából hoztak létre, és ők sem vették észre, hogy maguk az elemek is feloldhatók és elpusztíthatók. Ha ugyanis egy bizonyos elem kis részecskéje feloldható és elpusztítható, akkor annak egésze is feloldható és elpusztítható. Ha tehát maguk

IV. 1. Beszéljünk immár –ó király! – magukról az elemekről, hadd mutassuk ki azokról, hogy nem istenek, hanem romlandók és változékonyak, a semmiből jöttek létre az igaz Isten parancsára, aki romolhatatlan, változatlan és láthatatlan, ő maga mindent lát és megváltoztat, átalakít, olyanra, amilyenre akar¹³. Mit állítok az elemekről? 2. Tévednek azok, akik az eget tartják istennek, mert azt látjuk, hogy az ég is változik, mozgása a szükségszerűségtől függ, sok mindenből tevődik össze, ezért is nevezik rendnek (kozmosznak). A rend pedig valamilyen művész alkotása. Az alkotásnak eredete és célja van.

az elemek is feloldhatók és elpusztíthatók, befolyásolhatók – hiszen némelyikük engedelmeskedik a nálánál erősebbnek –, és természetükénél fogva nem istenek, miért nevezik isteneknek azokat a bálványokat, melyek ezek tisztelete céljából készültek? Igen nagy tehát az a tévedés, amit filozófusaik követőikre hagytak.

IV. Fordítsuk hát figyelmünket – ó király! – magukra az elemekre, hogy kimutassuk róluk, nem istenek, hanem teremtmények, amelyek ki vannak téve a változandóságnak és a pusztulásnak, s amelyek az emberrel azonos természetűek. Isten azonban örök, változatlan és láthatatlan, miközben ő maga mindent lát, mindenben uralkodik, mindent átalakít.

Azok tehát, akik azt hiszik a földről, hogy az isten, egész mostanáig hazudtak önmaguknak. Hiszen a földet felszántják, beültetik növényekkel és megművelik. Befogadja emberek, vad- és háziállatok mocskos hulladékát, időnként pedig med-

Az ég csillagaival együtt szükségszerű mozgást végez. A csillagok csoportosan és meghatározott távolságban keringenek csillagképről csillagképre, egyesek felkelnek, mások letűnnek, s időszakos pályájukon megfelelően hozzák a nyarat és a telet, ahogyan Isten parancsolja nekik, s nem lépik át saját határaikat a természet áthághatatlan szükségszerűsége értelmében, ahogyan az egész égi rend sem. Ebből nyilvánvaló, hogy az ég nem isten, hanem az Isten alkotása. 3. Azok is tévednek, akik a földet tartják istennek. Látjuk ugyanis, hogy az emberek tapossák és uralkodnak rajta, felszántják, gyúrnák, és hasznavehetetlenné válik. Ha kiégetik, holtta válik, nem terem semmit. Ha túl sok esőt kap, maga is megromlik, s gyümölcse is. Az emberek járnak rajta, amint a többi élőlény is, beszenyyezzi a legyilkoltak vére, felássák, tele van holttestekkel, a föld a tetemek sírja. 4. Mivel ez így van, nem lehet elfogadni, hogy

dővé válik, mert abban az esetben ha felgyújtják, eltűnik belőle az élet, – mint ahogy egy pusztá cserépből sem fog élet fakadni. Továbbá, ha vízzel árasztják el, akkor összevegyül terményeivel. Emberek és állatok megtapossák, ráfolyik a megöltek vére, árkot ásnak bele, tetemek borítják be, végül sírhelyül is szolgál a megholtaknak. Az lehetetlen, hogy egy olyan valóság, mely szent, tiszteletre méltó, áldott és halhatatlan, eltűrné ezeknek a dolgoknak bármelyikét is. Következésképpen nekünk úgy tűnik, hogy a föld nem isten, hanem az Isten teremtményei közül való.

a föld valami isteni valóság lenne, hanem az Isten alkotta az ember hasznára.

V. 1. Tévednek azok is, akik a vizet vélik istennek, és az is az ember javát szolgáló teremtmény, az emberek uralkodnak fölötte, beszennyezik, megromlik, megváltozik, felforr, színe megmásul, hidegben pedig megfagy. 2. Felhasználhatók bármiféle szennyeződés eltávolítására is. Ezért lehetetlen, hogy a víz isten legyen, hanem az Isten teremtése az.

V. Hasonlóképpen tévedtek azok is, akik a vizet vélték isteneknek. A vizek ugyanis az ember számára teremtetek, és sokféle módon alá vannak vetve neki. Változások szenvedő alanyai, szennyeződnek, átalakulnak és elvesztik természetüket, mikor összeforrnak különböző anyagokkal. Olyan színeket vesznek fel, melyek nem tartoznak hozzájuk. Jéggé fagyva megszilárdulnak. Az emberek és állatok piszkával, valamint a megöltek vérével sűrűn keverednek és azokkal átitatódnak. Képzett mesterek csatornákba kényszerítik őket, ezekben folynak, ezek vezetik őket akaratuk ellenére kertekbe és más egyéb helyekre, hogy ott majd összegyűlve az ember termeszto munkáját segítsék, hogy eltakarítsanak minden mocskot, és hogy teljesítsék azt a feladatot, amit az ember elvár tőlük. Következésképpen lehetetlen, hogy a vizek

3. Tévednek azok is, akik a tüzet tartják istennek, mert a tűz is az emberek javát szolgálja, az embereknek hatalmuk van fölötte, egyik helyről a másikra viszik, hogy mindenféle húst főzzenek és süssenek rajta, sőt, hogy holttesteket égesse el vele. Sokféleképpen változik, és az emberek kioltják. Ezért nem fogadható el, hogy a tűz isten, hanem csak az Isten alkotása. 4. Tévednek azok is, akik úgy vélik, hogy a szelek járása valami isteni dolog. Nyilvánvaló ugyanis, hogy valamilyen más célt szolgál, és az Isten az emberek miatt teremtette, hogy röptesse a hajókat, és így szállítsa az élelmet, s más hasznos célt szolgáljon. Isten parancsára támad fel, s csendesedik el. 5. Ezért nem lehet azt gondolni, hogy a szélfújás valami isteni dolog, hanem csak az Isten teremtménye.

istenek legyenek, sokkal inkább az Isten egyik alkotása és a világnak része.

Hasonlóképpen, és nem kis mértékben tévedtek azok, akik a tüzet képzelték istennek, mivelhogy ez is az emberek szolgálatára teremtetett, s nekik sokféleképpen alá van vetve: ételek elkészítésében, fémek öntésekor, és egyéb más esetekben, melyeket felséged jól ismer. Ugyanakkor ki lehet oltani, sokféle úton-módon el is lehet fojtani.

Ugyancsak tévedtek azok is, akik azt hitték, a szelek mozgása isten. Hiszen mindannyian jól tudjuk, hogy maguk a szelek is uralom alatt állnak: mozgásuk időnként fölgyorsul, majd lelassul, sőt meg is szűnik annak parancsára, aki uralkodik fölöttük. Az emberért teremtette azokat Isten, hogy a fák, a gyümölcsök, s a magok hasznára váljanak, s hogy hajókat hozzanak át a tengereken, melyek sokféle szükséges dolgot és más javakat szállítanak az embereknek olyan hely-

re, ahol azok nem találhatók meg, olyan helyekről, ahol azok megtalálhatók, és hogy kormányozzák a világtájakat. A szélnek magának az a tulajdonsága, hogy néha felgyorsul, máskor lelassul, egyik helyen segítséget hoz, máshol szerencsétlenséget okoz – aszerint, amint azt parancsolója előírja neki. Sőt, még az emberek is képesek arra, hogy kidolgozott módszerekkel megállítsák és szolgálatukba fogják azért, hogy végezzen el nekik valamilyen munkát, amit megkívánnak tőle. Önmagában semmiféle hatalma nincs. Következésképpen lehetetlen, hogy a szeleket isteneknek tartsuk, éppen ellenkezőleg, az Isten teremtményei közé kell sorolnunk azokat.

VI. 1. Tévednek azok is, akik a Napot tartják istennek; látjuk ugyanis, hogy mozgása szükségszerű, változékony, csillagképről csillagképre halad, lenyugszik és felkél, hogy melegítse a növényeket és veteményeket az emberek szolgálatára. A többi csillaggal együtt

VI. De azok is tévedtek – ugyanúgy, mint a többiek –, akik a Napot tartották istennek. Hiszen láthatjuk, hogy az valami másnak az ösztökélésére kering, mozog, járja útját, halad állomásról állomásra, felkel és lenyugszik, nap nap után, hogy meleget adjon a nö-

meg van a maga beosztása, kisebb a hatalmas égnél, fénye megfogyatkozik, nincs semmiféle öntörvényűsége. 2. Ezért nem szabad azt hinni, hogy a Nap az isten, hiszen csak Isten alkotása. 3. Tévednek azok is, akik a Holdat istennőnek tartják. Azt látjuk ugyanis, hogy mozgása szabályos, amellet változékony, csillagképről csillagképre halad, lenyugszik és felkel az emberek javára, kisebb a Napnál, fogyatkozik és növekszik, elsötétedik. Ezért nem hihető, hogy a Hold istennő, hanem Isten műve.

VII. 1. Tévednek azok is, akik az embert gondolják istennek¹⁴. Azt látjuk ugyanis, hogy az ember szükségképpen megszületik, (mozog), táplálkozik, akarata ellenére megöregszik. 2. Hol örvendezik, hol szomorkodik, táplálékra, italra, ruházatra szorul. 3. Az ember haragos, törekvő, vágyai vannak, gondja van, sok mindent nélkülöz is, ez jellegzetessége. Sokféle módon éri utól a romlás;

vényeknek és a fák növekedéséhez, s hogy fénye jelen legyen a levegőben, ahol összekeveredik mindenféle dologgal, amely a földfelszín fölé emelkedik. A közös területen, mintegy megegyezés szerint a többi égítessel, egy bizonyos rész tartozik hozzá. Jóllehet egyedi valóság, mégis sokféle módon összekapcsolódik az ember szükségleteinek kielégítésével. Ezt nem önkaratából teszi, hanem annak akaratából, aki őt irányítja. Lehetetlen tehát, hogy a Nap isten legyen. Isten teremtménye, akár csak a Hold és a csillagok is.

VII. Azok, akik a régi idők embereiben hittek, és azt tartották, hogy néhányuk isten volt, szintén tévedtek. Te magad is tudod – ó király! –, hogy az ember a négy elemből, meg lélekből és szellemből áll, s hogy ezért nevezik mikrokozmosznak¹⁵, valamint azt is, hogy megszűnne létezni, ha ezen alkotórészek közül akár csak egy is hiányoznék. Van kezdete és vége, megszületik és meghal. Isten

romlik az elemek, az állatok miatt, a rá kirótt halál következtében is. Nem fogadható el tehát, hogy az ember isten, hanem csak az Isten teremtménye. 4. Igen nagyot tévedtek a káldeusok, amikor engedtek vágyaiknak, mert romlandó elemeket, holt bálványokat imádtak, istenekké tették ezeket, noha mégcsak nem is érzékelnek.

VIII. 1. Beszéljünk most a görögökről, hogy lássuk, miként gondolkodtak az Istenről. 2. A görögök, miközben bölcseknek mondták magukat, még a káldeusoknál is balgábbaknak bizonyultak¹⁶, mert számos

azonban – mint már említettem – természeténél fogva híjával van ezeknek a tulajdonságoknak, hiszen teremtetlen és örök. Lehetetlenség tehát azt állítani az emberről, hogy rokon az isteni természettel. Az embert nemegyszer éri csapás, amikor valami jót remél, és sír, amikor vidámságot keres. Gyakran haragos, kapzsi és irigy, s még más egyéb hibái vannak. Sokféle módon áldozatul eshet az elemeknek és az állatoknak.

Íme, most már teljesen világos előttünk – ó király! –, hogy a barbárok tévedtek. Az igazságtól eltávolodtak – nem találván meg az igaz Istent –, és képzeletük vágyait követték. Pusztulásnak kitett elemeket és élettelen bálványokat imádtak, nem ismervén fel emiatt az igaz Istent.

VIII. Folytassuk kutatásunkat a görögöknél, hogy megtudjuk, mit tartanak ők az igaz Isten felől. Mivel a görögök gondolkodása sokkal kifinomultabb, mint a barbároké, tévelygésük is súlyosabb az utóbbiakénál.

nemző istent tételeztek fel, részben hím-, részben nő-neműeket, akik mindenféle szenvedélyek és meggon-dolatlanságok szolgálói lettek. 3. Ők maguk beszéltek róla úgy, hogy azok házasságtörők, gyilkosok, haragosak, irigyek, bosszúállók, apagyilkosok, testvérgyilkosok, tolvajok, rablók, sánták, bicegők, dühöngők, mérgelődők, némely közülük meghal, mások villámokat szórnak, ismét mások az emberek szolgálói, menekülnek, egyeseknek fájdalmaik vannak, szomorkodnak, állattá változnak. 4. Nevetséges, ostoba, istentelen mendemondákat terjesztettek – ó király! –, hogy saját gonosz kívánságaiknak megfelelően olyanoknak mondták az isteneket, hogy az a valóságnak nem felelt meg, csak hogy a gonossz-ságban társaik legyenek, paráználkodjanak, s mindenféle szörnyűséget köves-senek el¹⁷. 5. Ha ugyanis isteneik ilyeneket műveltek, hogyne követnének el ugyanilyen tetteket azok, akik ilyeneket tisztelnek? 6.

Bevezettek ugyanis egy sor képzeletszülte istent, és egyik részüket a hímneműek, másik részüket a nőneműek közé sorolták. Isteneik között házasságtörők, gyilkosok, könnyen meg-téveszthetők, irigyek, haragosak, forróvérűek, apagyilkosok, tolvajok, rablók is voltak. Akadtak köztük továbbá – ahogyan mesélik – nyomorékok, sánták, varázslók, olyanok is, akik ténylegesen megőrültek. Voltak, akik lanton játszottak, vagy a hegyekben barangoltak. Sőt egyesek még meg is haltak, másokkal pedig villámcsapás végzett. Ismét mások az emberek szolgálatába álltak. Némelyikük a futásban keresett menedéket, de voltak, akik az emberek fogságába estek. Voltak olyanok is, akiket szánalmasnak tartottak az emberek, és szánták őket. Némelyikük, ahogyan mondják, lement a Sheolba. Olyan is megtörtént, hogy súlyosan megsérült közülük valaki. Egyesek állatalakba öltöztek azért, hogy halandó asszo-

Következésképpen a tévely ezen cselekedeteiből születnek az állandó háborúskodások, mészárlások, keserves számkivetések az emberek körében.

nyokat elcsábítsanak. Mások azzal szennyezték be magukat¹³, hogy férfiakkal háltak. Ismét mások – ahogyan beszélük – anyjukkal, nővérükkel, lányaikkal léptek házasságra. Még azt is mondják isteneikről, hogy azok házasságtörést követtek el az emberek lányaival, akiktől különös természetű, de mégiscsak halandó utódok születtek. A nőnemhez tartozók közül néhányról azt mesélik, hogy összevesztek azon, melyikük a szebb, s az emberekhez fordultak ítéletért. A görögök tehát oktalanságról, esendőségről és gonoszságról tettek tanúbizonyságot – ó király! – isteneik és a maguk részéről egyaránt azzal, hogy az ilyen erkölcsiségű lényeket isteneknek nevezték, holott nem azok, s így módon az emberek felhatalmazást kaptak arra, hogy házasságtöréseket és kicsapongásokat kövessenek el, hogy lopjanak és hogy gyakorolják az erőszakos, gyűlöletes és megvetendő cselekedeteket. Mert hiszen ha azok, akiket iste-

neiknek tartanak, a főttebb leírt dolgokat elkövették, mennyivel inkább megteszik azokat az olyan emberek, akik magukban azokban az istenekben hisznek, akik az előbb mondottakat elkövették. Ennek a tévhitnek a gonoszsága miatt jutottak osztályrészül az embereknek a fárasztó háborúk, nagy éhínségek, keserves fogságok, s mindenre kiterjedő szenvedések. Kizárólag ezen oknál fogva szenvedtek és viselték el mindezeket, és ők, miközben ilyenek történtek velük, rá nem jöttek elméjükben, hogy mindez tévelygésük miatt történt.

IX. 1. Ha azonban részletesen akarnánk beszélni az istenekről, igen sok képzelenség derülne ki. 2. Mindenekelőtt Kronosz isten tűnik fel így náluk, és neki áldozzák fel saját gyermekeiket. 3. Sok gyermeke van Rheiatól, s örületében fel-falja tulajdon gyermekeit. 4. Azt mondják, Zeusz levágta Kronosz hímtagját, a tengerbe dobta, és a mítosz szerint ebből született

IX. Nézzük tehát, miként írják le isteneiket, azért, hogy bőségesen alátámaszthassuk azt, amit főttebb mondtunk. Mindenekelőtt Kronoszt, azaz Kont¹⁹ (Szaturnuszt) tisztelik. Az őt imádók feláldozzák neki gyermekeiket, némelyüket elevenen égetik el tisztelésére. Úgy mondják, egyik felesége Rheia volt, akitől sok gyermeket nemzett. Tőle nemzette Dioszt is,

Aphrodité. Zeusz megkötözte saját apját és a Tartaroszba vetette. 5. Látnod a tévelyt és a kéjelgést, amiket saját isteneik ellen beszélnek? Hát el lehet fogadni istennek azt, akit megkötöznek és megcsónkítanak? Micsoda esztelen-ség! Ki állíthatna ilyet, akinek esze van?

6. Azután előhozakodnak még Zeusszal, azt állítják róla, hogy ő isteneik ura, és állattá alakul, hogy halandó asszonyokkal paráználkodhasson. 7. Valóban azt beszélnek róla, hogy Paszifháénál és Európánál bikává

akit Zeusznak hívnak. Majd (Kronosz) megőrült, és félve egy jóslattól, amit neki jövendöltek, elkezdte felfalni gyermekeit. De anélkül, hogy észrevette volna, elrabolták tőle Zeuszt. Zeusz megkötözte őt, majd levágta hímtagját és azt a tengerbe vetette. Ebből született meséjük szerint Aphrodité, kinek neve Astarte. Az eset után Zeusz a megkötözött Kronoszt kivetette a sötétségbe. Nagy tévedésről és elvetemültségről tettek tehát tanúságot a görögök – ó király! – első számú istenükkel kapcsolatban, a róla szóló elbeszélések minden részletében. Hiszen lehetetlen, hogy egy istent megkötözzenek vagy megcsónkítsanak. Ha netán mégis lehetséges, akkor az igen szerencsétlen.

Kronosz után egy másik istennel állnak elő, Zeusszal. Azt mondják róla, hogy teljhatalmat vívott ki magának és királyként uralkodott az összes isten felett. Azt terjesztik róla, hogy állatalakokat és más alak-

változott, Danaé esetében arannyá, Lédánál hattyúvá, Antiopénál szatírrá, Szemelénél pedig villámmá. Ezek-től aztán számos gyermeke született: Dionüszosz és Zéthosz, Amphion és Héraklész, Apollón és Artémisz, Perszeusz és Heléna, Kasztor és Polüdeukész, Minósz és Rhadamanthüsz, Szarpédón és a múzsáknak nevezett kilenc leánytestvér. Megtoldották még Ganü-médész meséjével is. 8. Az-tán – ó király! –, az emberek mindezeket utá-nozzák is, házasságtörők, fajtalanok lettek, isteneik mintájára egyéb gyaláza-tosságokat is elkövettek. 9. Hogyan lehetne elfogad-ni, hogy az isten házasság-törő, fajtalan, vagy apagyil-kos?

zatokat vett fel azért, hogy halandó asszonyokat csá-bíthasson el, s hogy ezektől gyermekei legyenek. Egy alkalommal – azt mondják – bikává változott, mert sze-rette Europét és Paszi-phaét²⁰. Másszor pedig az arany alakját öltötte fel, mert úgy szerette Danaét, vagy a hattyúét, mert Lédá-hoz vonzódott. Volt úgy, hogy férfiét, mivel szerel-mes lett Antiopéba, vagy a villámét, mert éppen Szah-rát²¹ (Szemelét) szerette meg. Ezekből sok gyerme-ket nemzett. Úgy mondják, hogy Antiopéval nemzette Zéthoszt és Amphiónt, Szahrával Dionüszoszt, Alk-ménével pedig Héraklészt, Létóval meg Apollónt és Artemiszt, Danaéval Per-szeuszt, Lédával Kasztórt, Polüdeukészt, Helénét és Palodoszt²². Mnemoszüné-vel nemzette a kilenc lányt, akiket múzsáknak nevez-nek, Européval pedig Mi-nósz, Rhadamantüsz és Szarpédónt. Sőt még az is megtörtént, hogy sas képé-be öltözött, mert szerette a pásztort, Ganümedészt.

Ezek a mesék mérhetetlen gonoszságot halmoztak föl – ó király! – az emberek között, hiszen ők mind a mai napig isteneiket utánozzák akkor, amikor házasságtörést követnek el, avagy bemocskolják magukat anyjuk vagy leánytestvéreik által. Akkor is, amikor férfakkal hálnak, sőt, még abban az esetben is, amikor valaki oly vakmerőségre vetemedik közülük, hogy szülei életére tör. Elvégre, ha az is efféle dolgokat művel, akit isteneik előljárójának és királyának mondanak, mennyivel inkább megteszik ezeket – az ő nyomában járva – azok, akik őt imádják! Nyilvánvalóan nagy ostobaság tehát az, amit a görögök a róla szóló elbeszélésekben előadnak. Hiszen lehetetlen, hogy isten házasságtörést kövessen el, vagy paráználkodjon, vagy hogy egyáltalán közel kerüljön ahhoz, hogy férfakkal háljon, megölje a szüleit. Ha netán mégis ez az eset állna fenn, akkor ő sokkal gonoszabb, mint egy pusztító démon.

X. 1. Héphaisztoszról is – többek között – azt mesélik, hogy isten, meg hogy sánta, kalapácsot és harapófogót forgatott, hogy a kovácsmesterséggel keresse meg kenyerét. 2. Talán hiánya van valamiben? Ez megengedhetetlen, mert egy isten nem sánta, sem nem szorul az emberekre.

3. Aztán még Hermészről beszélnek, hogy isten volt, kapzsi; tolvaj, harácsoló, varázsló és tolmács. 4. Az ilyen nem lehet isten.

5. Az orvos Aszklépioszt is istennek tartották, aki gyógyított, gyógyszereket, ke-

X. Továbbá még egy másikat, Héphaisztoszt is istenként emlegetik. Azt mondják róla, hogy sánta, fején sapkát hord, kezében pizkavasat és kalapácsot tart. A kovácsmesterséget űzi, hogy előteremtse magának a megélhetéséhez szükséges dolgokat. Hogyan lehetséges mindez? Ez az isten szegény, pedig az lehetetlen, hogy egy isten szegény, vagy sánta legyen, ha pedig mégis így van, akkor fabatkát sem ér.

Helyet adnak maguk között továbbá még egy másik istennek is, akit Hermésznek neveznek. Azt terjesztik róla, hogy tolvaj²³, erőszakos, pénzsóvár, varázsló, testileg sérült, atléta, valamilyen tolmács. Lehetetlen azonban, hogy egy isten varázsló, pénzsóvár, hibás testalkatú legyen, vagy olyasmi után sóvároгjon, ami nem az övé, s hogy atléta legyen! Ha netán mégis így volna, akkor nem is érdemes beszélni róla.

Őutána egy másik istent is emlegetnek, Aszklépioszt, akiről azt mondják, hogy

nőcsöket készített, hogy fenntartsa magát. Nélkülözött talán? Aztán Zeusz villámmal sújtotta a lake-daimoniai fiú, Tündareosz miatt, s mint mondják, meg is halt. 6. Ha Aszklépioszt isten létére villám sújtotta, és nem tudott magán segíteni, akkor miként segíthet másokon?

7. A harcias és irigy Árészről is azt állítják, hogy isten, aki elkívánta a baromcsordát és más ilyeneket, később házasságot tört Aphroditével, megköötözte őt azonban a gyermek Erósz és Héphaisztosz. Hogyan lehetséges, hogy egy isten kapzsi, viszálykodó, fogoly és parázna legyen?

8. Az éjszakai tivornyákat rendező Dionüszoszról is azt mondják, hogy isten, ő a mámor mestere, aki szomszédai asszonyait erőszakkal elragadja, tobzódik és me-

orvos, Gyógyszereket és gipszet készít, hogy a megélhetéséhez szükségeseket biztosítsa. Egy isten ennyire szűkölködne? Végül a spártai Tündareusz miatt Diosz villámmal sújtotta, amibe belehalt. Ha tehát isten volt Aszklépiosz, és ennek ellenére sem tudott magán segíteni, amikor belecsapott a villám, hogyan tudott volna másokon segíteni? Az pedig teljességgel lehetetlen, hogy egy isteni természet bármiben is hiányt szenvedjen, s hogy villám pusztíthassa el!

Megintcsak az istenek között tartanak számon egy másikat is, Árész-t. Azt mondják, harcos, és féltékeny. Juhokat és egyéb olyan értékeket tulajdonít el, amelyek nem az ő tulajdonába tartoznak. Fegyvereivel sok mindent meg tud szerezni. Azt is mesélik, hogy egyszer házasságtörést követett el Aphroditével, és rajtakapta őket a kisfiú Erósz, valamint Héphaisztosz, aki Aphrodité férje volt. Lehetetlen azonban, hogy egy isten harcos le-

nekül, később pedig lemészárolták a titánok. Ha Dionüszoszt lemészárolták, s nem tudott magán segíteni, ellenben dühöngött és tobzódott, részegeskedett, megszökött, akkor hogyan lehetne isten? 9. Előhozakodnak még a korhely és dühöngő Héraklésszel is, aki leölte saját gyermekét, aztán úgy halt meg, hogy tűz emésztette meg. Hogyan lehet egy isten részeges, gyermekgyilkos, aki végül is megégett? Hogyan segíthet másokon az, aki magán nem tud segíteni?

XI. 1. Istennek mondják az irigy, nyilat és tegezt

gyen, vagy hogy házasságtörést kövessen el, úgyszintén az is, hogy elfogják. Dionüszoszlól is azt mondják, hogy isten. Éjjelente mulatozásokat csap, részegségre tanít, idegenek asszonyait hurcolja el. Azt beszél, végül megőrült, elbocsájtotta összes szolgálóleányát, kiment a pusztába, s örültségében kígyókat falt fel. Életének Titanosz vetett véget. Ha tehát Dionüszosz isten volt, s ennek ellenére nem tudta megvédeni magát, hogyan tudott volna akkor másokon segíteni?

Héraklész a következő, akit istenként tisztelnek. Gyűlöli az undorító dolgokat, zsarnok²⁴, harcos, és ő a pestis elpusztítója. Azt mondják, végül megőrült, megölte saját gyermekeit és a tűzbe vetette magát, melynek következtében meghalt. Ha tehát Héraklész isten volt, és mégsem menekedhetett meg ezektől a szerencsétlenségektől, hogyan kérhetnének tőle mások segítséget?

XI. Utána következik egy isten, akit Apollónnak

hordó Apollónt, aki időnként lantot és fuvolát tart, és pénzért jóslatokat osztogat az embereknek. Így hát rászorul erre? Elfogadhatatlan, hogy isten legyen az, aki valamiben hiányt szenved, aki irigy, lantot penget.

2. Felhozzák Apollón nővérét, a vadászó Artémiszt, akinek tegeze és nyila van, kutyáival magányosan kóborol a hegyek között, hogy szarvast vagy vadkant lőjön. Az ilyen kutyákkal kószáló és vadászó asszony hogyan lehet isten?

3. Istennőnek tartják a parázna Aphroditét. Hol Árészszel, hol meg Ankhisztésszel tör házasságot, aztán még Adónisszal is, akinek halálát meg is siratta, miközben kereste szeretőjét. Azt beszélik, még az alvilágba is leszállt, hogy ki-

hívják. Azt mondják, hogy irigy és kiszámíthatatlan, nemegyszer kezébe veszi íját és tegezét, de a lantot és a csengettyűt is szereti. Jóslatokat mond az embereknek, hogy ezekért adományokat kapjon tőlük. Adományra szorul egy isten? Felháborító, hogy egy istennel kapcsolatban ilyesmi előfordul!

Következik egy istennő, Artémisz, aki Apollón testvére. Róla azt mondják, hogy vadászik, íjat és nyilat hord magánál, a hegyekben barangol és ráveszi a kutyákat, hogy szarvasokra és vaddisznókra vadásszanak. De hiszen szégyen és gyalázat, hogy egy szűz egyedül kószáljon a hegyekben és állatokra vadásszon! Lehetetlen tehát, hogy Artémisz istennő legyen!

Aphroditét is igazi istennőnek tartják. Van olyan időszak, amikor együtt él az istenekkel, de van olyan is, hogy az emberek közé költözik. Egyszer Árész szeretője, másszor Adóniszé, aki Tammuzzal azonos. Egyszer az is megtörtént,

váltsa Adóniszt Perszephónétól. Hát ki ismer ennél szabadosabb istennőt – ő király! –, aki házasságot tör, sír és szomorkodik?

4. Istennek mondják még a vadászó és parázna Adóniszt is, aki erőszakos halált halt, egy vadkan sebesítette meg és nem tudott magán segíteni szorult helyzetében. Hogyan lehetne az emberek gondviselője az, aki parázna, vadászik, s erőszakos halál áldozata?

hogy Aphrodité nagyon sírt és zokogott Tammuz halála miatt. A szóbeszéd szerint Aphrodité leszállt a Sheolba, hogy kiváltsa Adóniszt Perszephónétól, aki Sheol (Hádész) leánya. Ha tehát Aphrodité istennő, és ennek ellenére képtelen volt arra, hogy szerelmén segítsen, mikor az meghalt, hogy is lehetne képes arra, hogy másokon segítsen? Az pedig teljességgel komolytalan dolog, hogy egy isteni természetű lény sírjon és könnyezzen, s hogy házasságtörőnek kellene tartani.

Azt is mesélik Tammuzról, hogy isten, noha valójában inkább vadásznak és házasságtörőnek kellene tartani. Azt mondják, egy vaddisznótól kapott sebbe halt bele, mivel képtelen volt magán segíteni. Ha tehát képtelen volt magán segíteni, akkor hogyan gondoskodhatna az emberi nemről? Továbbá, az is lehetetlen, hogy egy isten házasságtörő és vadász legyen, és hogy erőszakos halállal haljon meg!

Rheiáról mondják, hogy ő az istenek anyja. Azt is beszélik róla, hogy volt egyszer egy szeretője, Attisz. Meg azt is, hogy a kasztrált férfiakban lelte kedvét. Aztán még azt is mondják, hogy siránkozva gyászolta szeretőjét, Attiszt. Ha tehát az istenek anyja képtelen volt arra, hogy megsegítse szeretőjét és megmentse őt a haláltól, akkor hogyan segíthetne másokon?

Korét is istennőként emlegetik. Azt mondják, őt meg Plutón rabolta el, mivel nem tudott magán segíteni. Ha ő istennő, és mégsem tud magán segíteni, akkor hogyan lesz képes arra, hogy segítséget nyújtson másoknak? Egyébként is, ha egy istent el lehet rabolni, akkor az igen gyöngye!

5. Mindezeket és még sok más ezekhez hasonlókat, sőt még sokkal szemérmetlenebb és gyalázatosabb dolgokat is beszélnek a görögök isteneikről – ó király! –, amiket említeni sem illik, s emlékezetben tartani

Ennyi mindent összehordtak a görögök – ó király! – isteneikről, mindenfélét kitalálván és állítván róluk, minek következtében az egész emberiség példát kapott arra, hogyan kövessen el minden rútságot

sem érdemes²⁵. Ezért isteneik ihletésére követnek el az emberek mindenféle törvényteleniséget, bujálkodást, istentelenséget, beszennyezve a földet és a levegőt gyalázatos cselekedeteikkel.

XII. 1. Náluk esztelenebbek és ostobábbak voltak az egyiptomiak²⁶, akik az összes nép közül a leginkább tévedtek. Nem elégedtek meg a káldeusok és a görögök kultuszaival, hanem még értelmetlenebb állatokról is azt állították, hogy istenek, a szárazföldi és vízi állatokról, fákról és növényekről, s a föld minden népénél jobban bemocskolták magukat mindenféle esztelenséggel és tisztátalansággal. 2. Eleinte Iziszt tisztelték, az ő férje és testvére volt Ozirisz, kit testvére, Tüphón mérszárolt le. Izisz ezért fiával, Hóruszsal a szíriai Búbloszba menekült, keserve sen sirt és kereste Oziriszt, míg csak fel nem nőtt Hórusz, aki megölte Tüphónt. 3–5. Izisz tehát nem tudott segíteni saját test-

és ocsmányságot. Végül is az egész föld megromlott.

XII. Az egyiptomiak, mivel alantasabbak és ostobábbak a földön élő összes embernél, mindenkin túltettek a tévelygésben. Mivel nem volt elég nekik a görögök és a barbárok válása, az állati természethez fordultak, s néhány állatról azt állították, hogy azok istenek. Ugyanezt kitalálták a csúszómászókról is, melyek a szárazföldön vagy a vizekben élnek. De még bizonyos növényekről és füvekről is kijelentették, hogy azok istenek. A föld többi lakójánál sokkal jobban megrontotta őket a vakmerőség és a gonoszság. Már régóta imádták Iziszt, akiről állították, hogy istennő, s akinek férje volt Ozirisz, az ő tulajdon testvére. Amikor Oziriszt megölte bátyja, Tüphón, Izisz elmenekült fiával, Hó-

vérén és férjén, de Ozirisz sem tudta megvédeni magát Tüphónnal szemben, aki megölte őt. A testvérgyilkos, a Hórusz és Izisz által elpusztított Tüphónnak sem sikerült megmenekülnie a haláltól. 6. Az esztelen egyiptomiak még az efféle személyeket nevezték isteneknek, akikre ily balszerencsék voltak jellemzőek! Ők azonban még ezekkel és a többi nép kultuszával sem elégedtek meg, hanem az állatokat állították oda isteneknek.

russzal együtt a szíriai Búbloszba, és ott maradt egészen addig, amíg fia fel nem nőtt. Majd fia megvívott bátyjával, Tüphónnal, akit megölt. Ekkor Izisz visszatért fiával, Hórusssal együtt sokat bolyongott, keresve az ő urának, Ozirisznek holttestét, s keservesen siratta halálát. Ha tehát Izisz istennő, és képtelen volt megvédeni testvérét és urát, nem tudott segíteni Oziriszen, akkor hogyan tudna oltalmat nyújtani másoknak? Az pedig teljességgel lehetetlen, hogy egy isteni természet féljen és meneküljön, vagy sírjon és zokogjon! Ha mégis, akkor az nagyon sajnálatra méltó.

Oziriszről azt mesélik, hogy szolgálatkész isten, de nem tudta megvédeni magát és megölte őt Tüphón. Köztudott azonban, hogy az istenségről ilyesmit állítani nem lehet. Testvéréről, Tüphónról azt állították, hogy isten. Ez megölte testvérét, őt meg testvérenek fia és annak jegyese ölte meg, mivel nem tudta ma-

7. Közülük némelyek a kost tisztelték, mások a kecskebakot, ismét mások a borjút, a sertést, a hollót vagy a sólymot, a keselyűt és a sast, némelyek a krokodilt, mások a macskát, a kutyát, a majmot, a kígyót, az áspist, a többiek meg a hagymát és a fokhagymát, tüskéket és más teremtményeket.
8. Nem fogták fel a nyomorultak, hogy ezek egyikének sincsen hatalma. Látták, hogy más emberek megeszik és megsütik isteneiket, levágják azokat, megrohadnak, s még sem értették meg, hogy ezek nem istenek.

gát megvédeni. De hát hogyan lehetséges az, könyörgöm, hogy egy isten nem tudja magát megvédeni?

Az egyiptomiak ostobábbak lévén a többi nemzetnél, nem elégedtek meg tehát ezekkel és az ezekhez hasonló istenekkel, hanem istenekként tisztelték még az állatokat is, melyeknek nincs is lelkük. Egyesek a kost imádták, mások a bikát, ismét mások a sertést. Akadtak köztük olyanok is, akik imádták a vándor alózat, a krokodilt, a sólymot a halat, az ibiszt, a keselyűt, a sast, a hollót. Néhányuk istenként tisztelte a macskát, a nagy rombuszhalat, a kutyát, az oroszlánt, a viperát és az áspiskígyót. Voltak, akik fokhagymát, s töviseket imádtak. Némelyikük istennek tartotta a tigrist és még sok mást is. Nem vették észre a szerencsétlenek, hogy mindezek semmik. Naponta láthatták, hogy isteneiket megeszik az emberek, és fölfalják saját társaikat, hogy néhányukat elégetik, hogy sok közülük egyszerűen el-

pusztul, elrothad és porrá válik, mégsem hatolt el elméjükig, hogy azok sokféle módon megsemmisíthetők. Nem gondoltak arra sem, hogy az olyanok, amelyek nem képesek önmaguk megmentésére, nem lehetnek istenek! Hiszen önmagukat nem tudják megmenteni, hát akkor honnan lenne erejük arra, hogy segítséget nyújtsanak az őket imádók megváltásához? Nagyon nagy tehát az egyiptomiak tévedése. Valóban nagyobb, mint a földön élő többi nemzeté.

XIII. 1. Nagyon nagyot tévedtek az egyiptomiak, a káldeusok és a görögök, amikor ilyeneket tartottak isteneknek, elkészítették szobraikat, s istenekké tették a néma és érzéketlen bálványokat. 2. Csodálkozom rajta, hiszen látták, hogyan és miként fűrészelik, faragják és vágják isteneiket a mesteremberek, hogy idővel enyészetnek indulnak, szétesnek, elkorhadnak s ezekből nem jöttek rá, hogy nem istenek. Ami ugyanis semmit sem tud

XIII. Az viszont teljességgel érthetetlen – ó király! –, hogy a görögök, akik minden más népen túltesznek az életmód és az észjárás tekintetében, hogyan tévedhettek akkorát holt bálványaikkal és élettelen képmásaikkal kapcsolatban? Hiszen láthatták, hogyan fűrészelik, gyalulják, nyesisik, faragják, perzselik isteneiket a kézművesek, s hogyan díszítik fel azokat, anélkül, hogy bármit is változtatnának azok rajtuk. Mikor pedig az idő múlása-

tenni önmaga megmentése érdekében, hogy lehetne az az ember gondviselője?

val elavulnak, megkopnak, a sorsuk a beolvasztás és az összezúzás, hát hogyan került el a figyelmüket a tény, hogy azok nem istenek? Hiszen ha saját maguk megmentésére nem volt módjuk, akkor hogyan segíthettek volna az emberek nyomorúságán?

De még az sem igaz, amit íróik és filozófusaik állítottak, tudniillik az, hogy az isteneket a mindenható Isten tiszteletére készítették. Tévedtek, amikor azon fáradoztak, hogy valamit az Istenhez hasonlónak mutassanak ki, hiszen ember még nem látta és nem is láthatja azt, hogy Ő milyen. Akkor is tévedtek, amikor azt állították az istenségről, hogy szükségét szenvedhet bizonyos dolgokban, hiszen – mint mondják – ezért követel és kap az emberektől állat-, ital-, égő- és egyéb áldozatokat, valamint templomokat. Isten azonban ezek egyikére sem szorul rá, nem szenved hiányt semmiiben. Nyilvánvaló, hogy hamisan gondolkodnak azok, akik az ellenkezőjét állítják.

3. Költőik és bölcselőik (a görögökéi, káldeusokéi és az egyiptomiakéi) még költeményeikkel és írásaikkal is akarták tisztelni isteneiket, amivel még csak jobban leleplezték és mindenki előtt lemeztelenítették őket... Ha az emberi test több részből áll, s nem dobja el egy valamely tagját, hanem minden tag elszakíthatatlan egységben és összhangban van a testtel, akkor hogyan lehet ilyen harc és zavar az isteni természetben belül?²⁷ Ha az isteneknek egy a természetük, akkor szükségtelen, hogy egyik üldözzön a másikat, megölje és bántalmazza. 6. Ha viszont istenek isteneiket üldöznék, mérsárolnak és rabolnak, villámmal sújtanak, akkor nem egy a természetük, szándékaik szét húznak, mind gonosztevők, így egyik sem isten. Világos – ó király! –, hogy az istenek természetéről szóló tanításuk egészen téves.

Tévedtek továbbá akkor is íróik és filozófusaik, amikor kifejtették és állították, hogy összes istenük természete egy. Nem vették észre, hogy Istenünk, a mi Urunk olyan módon egy, hogy közben mindenütt jelen van, ezért tehát tévedtek. Ahogyan az ember testének részei közül egyik sem fél a másiktól, hanem közösen alkotnak egy testet, s ez a test teljesen azonos önmagával, ugyanúgy egy az Isten természetét tekintve. Egyetlen lényeg felel meg neki, hiszen ő természetét és lényegét tekintve azonos, nem fél önmagától. Ha tehát az istenek természete egy lenne, akkor az sem történhetne meg, hogy egyik isten gyálázza, üldözzön és megölje a másikat. Ha pedig egyes istenek üldöznék, megsebesítenek más isteneiket, s van olyan isten, akit elrabolnak, villámmal sújtanak agyon, akkor egyértelműen világos, hogy isteneik természete nem egy. Az is nyilvánvaló, – ó király! –, hogy súlyosan tévednek, ami-

kor feltételezéseik nyomán egyetlen természetbe vonják össze isteneik természetét. Ha pedig nem tudunk tisztelettel megállni egy olyan isten előtt, mely látható, de nem lát, akkor mennyivel felemelőbb és méltóbb számunkra az, ha egy olyan természetben hiszünk, amely láthatatlan, de mindent lát! Továbbá, ha illőnek találjuk a kézművesek kétkezi munkájának eredményét megdicsérni, akkor mennyivel igazságosabban járunk el, ha a kézműves alkotóját dicsőítjük?

7. Hogyhogy nem értették meg a bölcs és művelt görögök, hogy akik törvényt hoznak, azokat ugyanazon törvény alapján is ítélik meg? Ha törvényeik igazságosak, isteneik mindenho-
 gyan vétkesek, mert olyan törvényteleségeket követnek el, mint egymás legyilkolása, méregkeverés, házasságtörés, lopás, fajtalankodás! Ha viszont mindezek elkövetése helyes volt, akkor a görögök hoztak igazságtalan törvényeket az istenek ellenében. Mivel

Amikor a görögök meghozták törvényeiket, nem vették észre, hogy törvényeik alapján az összes istent elvetik. Mert ha törvényeik igazságosak, akkor isteneik igazságtalanok. Hiszen az istenek megszegték a törvényt azzal, hogy egymást megölték, varázsoltak, házasságtörést követtek el, férfiakkal paráználkodtak, raboltak, loptak, s még sok minden mással is. Ha viszont isteneik helyesen cselekedtek az összes előbb felsorolt esetben, ak-

törvényeik jók és igazságosak, a jót jutalmazzák, a gonoszot tiltják, isteneik tettei viszont törvénytelenek, törvényellenesek tehát isteneik, s méltók a halálra, a vallástalanok meg azok, akik az ilyenekről azt állítják, hogy istenek. Avagy: a róluk szóló mítikus történetek nem egyebek pusztá szóbeszédnél. Ha ellenben ilyen a természetük, már nem istenek az ilyen tettek szerzői, s akikkel ilyenek történnek meg. Ha ezek allegóriák, akkor nem egyebek meséknél²⁸. 8. Bebizonyosodott tehát – ó király! –, hogy ezek a sokistenhívő vallások a tévely és a pusztulás művei, mert nem szabad istennek nevezni azt, ami látható, de maga nem lát, hanem a láthatatlant és mindent látót, a mindent teremtő Istent kell tisztelni.

XIV. 1. Beszéljünk most a zsidókról – ó király! –, lássuk, mit tartanak ők az Istenről. Ők Ábrahám és Izsák és Jákob leszármazottai, leköltöztek Egyiptomba, ahonnan kihozta őket Isten hatalmas keze és

kor a görög törvények igazságtalanok, mert nem az istenek akarata alapján hozták meg azokat. Következésképpen az egész világ tévedésben van. Az istenekről írt történetek között vannak mítoszok, a természetről szóló versek, himnuszok és elégiák. Az összes himnusz és elégia nem egyéb üres fecsegésnél. Ami pedig a természetről írt verseket illeti, bizony, még azokat sem lehet elfogadni istenekről szóló történeteknek – még akkor sem, ha úgy készültek, ahogyan állítják –, mert nem istenek azok, akik elkövetnek, valamint elviselnek és eltűrnek ilyen dolgokat. A mítoszok pedig sekélyes mesék füzérei, nincs bennük semmi mélység.

XIV. Szenteljünk most figyelmet – ó király! – a zsidók történelmének, s lássuk, mit tartanak ők Istenről! A zsidók azt tanítják, hogy Isten egy, Ő teremtett mindent, mindenható, és egyedül Istent illeti meg az

fennsleges karja, az ő törvényhozójuk, Mózes által, sok jellel és csodával adva tudtukra hatalmát. Tudatlanok voltak azonban és hálátlanok, sokszor szolgálták a pogány kultuszokat, a hozzájuk küldött prófétákat és igazakat pedig megölték. Azután úgy tett szent Istennek, hogy Fia a földre jöjjön, megbántották őt, átadták Pilátusnak, a rómaiak helytartójának, s kereszthalálra ítélték, nem méltányolva jóteményeit és számtalan csodatettét, melyeket körülükben végbevitt, s elvesztek saját törvénytelenységükben. 2. Most is az egyetlen, mindenható Istent imádják, de nem a megismerés szerint²⁹, mert Krisztust, Isten Fiát megtagadják, s hasonlatosak a pogányokhoz, bár valamelyest mintha közelednének az igazsághoz, amelyet ők maguk rövidítették meg. Ennyit a zsidókról...

imádás. Úgy tűnik, minden nemzetnél jobban megközelítik az igazságot, kiváltképpen azzal, hogy Istent imádják és nem az ő alkotásait. Istent jelenítik meg a köztük levő emberszeretet által, tudniillik akkor, amikor részvétellel vannak a szegények iránt, kiszabadítják foglyaikat, és eltemetik a halottakat. Még sok más egyebet is tesznek, ami kedves Istennél, az embereket pedig tiszteletre indítja. Ezeket a hagyományokat atyáiktól örökölték.

Az igaz ismeret dolgában azonban ők maguk is tévednek. Hiszen csak elvileg gondolják, hogy az Istent szolgálják, külső megnyilvánulásaikban azonban az angyaloknak végzik szolgálatukat, nem pedig Istennek. Így tesznek, amikor megünneplik a szombatot és a hónapok kezdetét, vagy megtartják a kovásztalanok ünnepét, de hasonlóképpen járnak el nagy böjti idejükben, egyéb más böjtek esetében, körülmetélkedéskor, és a húsok megtisztításakor is.

XV. 1. A keresztények pedig az Úr Jézus Krisztustól származtatják magukat³⁰. Őt a magasságbeli Isten Fiának vallják, aki a Szentlélekben az emberek üdvöztetésére a mennyből alászállt, és a Szent Szűztől született mag nélkül, romolhatatlan testet vett fel, megjelent az embereknek, hogy a sokistenhit tévelyéből visszatérítse őket. Beteljesítette csodálatos üdvrendjét, a kereszttel megízlelte a halált, önkéntes elhatározásból, a nagy üdvrendnek megfelelően. Három nap múlva életre támadt és felment a mennyekbe. Eljövételének dicsőségét – ó király! – megismerheted az evangéliumoknak nevezett szent könyvekből, ha elolvasod azokat. 2. Neki tizenkét tanítványa volt, akik mennybemenetele után kimentek a lakott földkerekség tartományaiba, tanították az ő fenségét, ahogyan egyikük a mi országunkat is bejárta, s tanította az igazság rendelkezéseit. Ezért azokat, akik igehirdetésük igazságának szolgálnak, mind-

XV. A keresztények viszont – ó király! – bolyongásaik és kereséseik³¹ közben megtalálták az igazságot, és ezt írásaikból világosan fel lehet ismerni. Az összes nemzetek közül ők jutottak legközelebb az igazsághoz és a legtisztább ismerethez. Felismerték Istent és hisznek benne, mint az ég és föld Teremtőjében, akiben és aki által létezik minden, ami csak van, és aki mellett nincsen társisten. Tőle kapták parancsait, melyeket emlékezetükbe vésnek és megtartják azokat az eljövendő világ reményében, az arra való várakozásban; nem követnek el házasságtörést, nem paráznák, nem tesznek hamis tanúságot, hűen megtartják esküjüket, nem kívánják el a másét. Tisztelik apjukat és anyjukat, jók azokhoz, akik közel állnak hozzájuk, bírakként pedig mindig igazságosak. Nem imádnak bálványokat, melyek emberi hasonlóságra készültek, nem tesznek semmi olyat másoknak, amit ők maguk sem venné-

máig keresztényeknek nevezik. 3. És ők azok, akik a föld minden más népét megelőzve megtalálták az igazságot, mert ismerik Istent, aki mindennek teremtője és alkotója, az egyszülött Fiúban és a Szentlélekben, s más istent rajta kívül nem tisztelnek. Magának az Úr Jézus Krisztusnak a parancsa van a szívükbe írva, azt őrzik, várva a holtak föl-támadását és a jövőendő örök életet³². 4. Nem házasságtörők, nem paráznák, hamis tanúságot nem tesznek, nem kívánják el a másét, tisztelik apjukat és anyjukat, szeretik felebarátaikat, s igazságosan ítélnék. 5. Amit nem akarnak, hogy nekik tegyenek, azt ők sem teszik másnak, vigasztalják azokat, akik bántják őket, megnyerik őket barátaiknak, arra törekednek, hogy ellenségeiknek jót tegyenek, szelídek, mértékletesek. . . 6. Megtartóztatják magukat mindenféle törvénytelen egyesüléstől, s minden tisztátalanságtól. . . 7. Nem vetik meg az özvegyeket, nem szomorítják meg az árvákat,

nek szívesen. Nem esznek a bálványoknak feláldozott ételekből, mivel azok tisztátalanok. Kedvesek elnyomókhöz, s akár barátaikká is fogadják őket, ellenségeikkel pedig jót tesznek. Asszonyaik – ó király! – tiszta szűzek, leányaik pedig mértéktartók. Férfiaik távol tartják magukat mindenemű törvénytelen kapcsolattól, tisztátalanságtól abban a reményben, hogy gazdag kárpótlást kapnak majd a másik világon. Továbbá, ha közülük némelyeknek vannak rabszolgáik, rabnők és kiskorú rabszolgáik, akkor az irántuk érzett szeretettől indítatva meggyőzik őket, hogy legyenek keresztényekké, s miután azok lettek, minden megkülönböztetés nélkül testvéreknek hívják őket. Nem imádnak idegen isteneket, viselkedésüket tekintve pedig mindig vidámak és mértékletesek. Nincs bennük rosszindulat, szeretik egymást, nem gondolnak rosszat az özvegyekről, s elveszik az árvát attól, aki rosszul bánik vele. Akinek kö-

akinek van, az önzetlenül ad a másiknak. Ha vándort látnak, fedél alá viszik, s örvendeznek vele, mint testvér a testvérrrel...³³ 8. Krisztusért készek odaadni életüket. Megingathatatlanul tartják parancsait, jámboran és igazságosan élnek, ahogyan az Úr, a mi Istenünk megparancsolta nekik. Hálát adnak³⁴ neki minden órában, minden ételért és italért, és a többi jóért is. 9. Ez tehát az igazság útja, az igazi³⁵, mely a rajta járókat elvezeti az örök királyságba, melyet Krisztus ígért meg a jövőendő életre. És hogy tudjad – ó király! –, hogy nem magamtól mondom ezeket, tekints bele a keresztények írásaiba, s úgy találod majd, nem mondok semmi olyat, ami nem igaz.

zülük van valamije, az minden dicsekvés nélkül ad annak, akinek nincsen. Ha idegennel találkoznak, akkor otthonukba vezetik és igazi testvérnek kijáró bánásmódban részesítik. Nem a testi leszármazás alapján szólítják őket testvéreknek, hanem a Lélek és Isten szerint. Amikor valaki közülük szegényen költözik el erről a világról, akkor mindegyikük képessége szerint gondoskodik róla, és tisztességesen elrendezik temetését. Ha megtudják, hogy valaki közülük börtönben van, vagy valami más baj érte Messiásunk nevéért, mindegyikük szorongó szívvel próbál segíteni rajta, és ha meg lehet menteni, kiszabadítják. Ha szegény és szűkölködő van közöttük, s nekik maguknak sincs fölösleges élelmük, akkor két-három napig böjtölnek, hogy segíteni tudjanak a szenvedőkön. Hűségesen követik Messiásuk előírásait, igazságosan és józanul élnek, úgy, ahogyan azt megparan-

csolta nekik az Úr, az ő Istenük.

Minden reggel³⁶ és minden órában hálát adnak Istennek azért a szeretetért, mellyel szereti őket, és dicsőítik őt. Ételükért és italukért is köszönetet mondanak neki. Amikor egy hozzájuk tartozó igaz ember lehúnyja a szemét, akkor örvendeznek és hálát adnak Istennek, majd úgy viszik el testét, mintha csak egy közeli helyre távozna erről a helyről. Ha valamelyiküknek gyermeke születik, hálát adnak Istennek, és ha az netán kicsi korában meghal, akkor még inkább köszönetet mondanak Istennek, mert ez esetben bűnök nélkül mehetett át ezen a világon. Ha azt látják, hogy valaki közülük istentelenségben vagy bűnökben távozott ebből a világból, akkor keservesen sírnak, s úgy szánják, mint azt, aki végzetébe rohant.

XVI. Fiad tehát jól megértette és méltán tanulta meg, hogy az élő Istennek kell szolgálni, s a jövőző világkorszakban van az üd-

XVI. Ez tehát a keresztények törvényének parancsa – ó király! –, és ilyen az életmódjuk. Ismerik Istent, s ezért csak olyan dol-

vösség. A keresztények nagy és csodás dolgokat visznek végbe, nagy és csodás dolgokról beszélnek, mert nem emberi szavakat, hanem Isten igéit hirdetik. A többi nép viszont tévelyeg és áltatja magát, a sötétben jár, magukban beszélnek, mint a részegek.

gokat kérnek tőle, melyek egyrészt méltók arra, hogy ő teljesítse, másrészt pedig megfelelők ahhoz, hogy ők elfogadják. Ebben az értelemben járnak el egész életükben. Mivel tudatában vannak annak a szeretetnek, amellyel Isten szereti őket, láthatóvá válnak számukra a világ csodálatos dolgai. Valóban ők azok, akik kutatás és keresés után rátaláltak az igazságra. Abból, amit leírtunk, az is kiderül, hogy csakis ők jutottak közel az igazság ismeretéhez. Nem harsogják a tömegek fülébe, hogy milyen jótetteket gyakorolnak, hanem meghúzzák magukat, hogy senki se vegye észre őket, és eltitkolják (Istentől kapott) adományaikat, úgy tesznek, mint az, aki kincset talál és eldugja. Küzdenek azért, hogy igazságosak legyenek, mint akiknek megvan a reményük arra, hogy meglássák Messiásukat, és elnyerjék tőle a nekik megígért jutalmakat nagy dicsőségben.

Ha többet akarsz tudni
– ó király! – tanításunkról,

elveinkről, fennsleges kultuszunkról, s azokról a reményeinkről, amelyek szerint ki-ki megkapja majd jutalmát tetteiért a másik világban, akkor fordulj írásainkhoz! A mi célunk csak az volt, hogy röviden ismertessük Felségeddel a keresztények viselkedését és igazát. Valóban nagy és csodálatos dolog³⁷ ez annak, aki elmélyed benne és elgondolkodik rajta. Ez a nép valóban új nép, s van benne valami isteni. Vedd hát és olvasd el írásaikat, majd magad is rá fogsz jönni, hogy amit elmondtam, az nem az én kitalálásom, nem is azért beszéltem, mert ügyvédként akarok melléjük állni, hanem mivel elolvastam és igaznak találtam írásaikat, s ez vonatkozik azokra a dolgokra is, amelyek csak ezután fognak bekövetkezni. Ez indított engem arra, hogy fejtsem ki az igazságot, hadd foglalkozzanak vele és keressék az eljövendő világot.

Meg vagyok győződve róla, hogy a világot a keresztények könyörgései

tartják fenn. A többi népek és nemzetek tévelyegnek, másokat is tévedésbe visznek azzal, hogy leborulnak a világ elemei előtt, mint akik képtelenek fölfogni azokat a dolgokat, amelyek ezeken túl vannak. Mintha a sötétben keresgélnek, mivel nem tudják fölismerni az igazságot, s úgy viselkednek, mint a részegek: tántorognak, egymást lökdösik, végül elesnek.

XVII. Eddig tart hozzád intézett beszédem – ó király! –, mely beszédet az igazság parancsolta elmémnek. Ezért szűnjön meg esztelen bölcselőd hiábavaló beszéde az Úr ellen, mert hasznos nekünk a teremtető Istent tisztelni, az ő romolhatatlan igéit hallgatni, hogy megmeneküljünk az ítélettől és a büntetéstől, és a romolhatatlan örök élet örököseinek bizonyuljunk.

XVII. Idáig tart az én beszédem – ó király! –, ami még hiányzik, az mind megtalálható, mint már előbb említettem, egyéb írásainkban. Olyan dolgokról van itt szó, amelyeket nehéz szavakba önteni és megfogalmazni, s amelyeket nemcsak szavakkal, hanem tettekkel is ki kell fejezni.

A görögök alávaló és aljas cselekedeteket visznek végbe – ó király! – azáltal, hogy férfiakkal, anyával, nővérrel és saját leánygyermekükkel hálnak, és a keresztényeket vádolják tisztátalanságukkal. A keresztények azonban tiszták és nemesek, lépteiket az igaz-

ság irányítja, türelmes lel-
kűek. Tisztában vannak az-
zal, hogy amazok tévednek,
elszenvedik üldözéseiket,
elviselik és eltűrik ezeket,
és legtöbbjük még sajnálja
is őket, mint olyan embere-
ket, akik nélkülözik az igaz-
ságot. Imádkoznak értük,
hogy bánják meg tévedé-
süket, s amikor az bekövet-
kezik, hogy valaki amazok
közül bűnbánatot tart, szé-
gyelli magát a keresztények
előtt korábbi cselekedetei
miatt, akkor vallomást tesz
Istennek és azt mondja:
tudtomon kívül követtem
el ezeket a dolgokat. Meg-
tisztítja szívét, bűnei bocsá-
natot nyernek, mivel tudtán
kívül követte el azokat ko-
rábban, amikor káromlást
szólt és gyalázkodva beszélt
a keresztények igaz tudásá-
ról. Nincs kétség afelől,
hogy a keresztények serege
a legáldottabb ezen a föld-
kerekségen!

Némuljanak el azok a
nyelvek, melyek hívságot
szólnak és bántalmazták a
keresztényeket! Hirdessék
ezentúl az igazságot! Mély
értelme van ugyanis annak,

hogy az igaz Istent imádják, nem pedig valami üresen csengő, jelentés nélküli hangot! Ami a keresztények ajkán elhangzik, az valóban Istentől van, az ő hitvallásuk a fény kapuja. Azok, akik még nem ismerik Istent, közeledjenek hozzá, és akkor oly tökéletes igéket fognak majd hallani, melyek öröktől fogva megvannak és nem múlnak el soha. Így jelennek meg majd a fennséges ítéleten, amely Jézuson, a Messiáson keresztül érkezik el az emberi nemre.

Arisztidész, a filozófus apológiája véget ér.